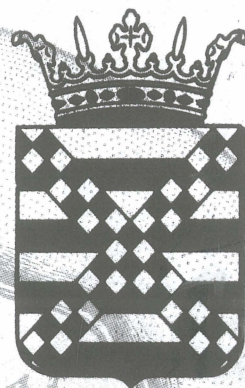

S 11 858

BIBLIOTHEEK
STARINGGEBOUW

TVE 15e jrg. nr. 2, mei 1997

Tussen Vecht en Eem

Loosdrecht

0000 0759 9869

Tijdschrift voor regionale geschiedenis

22 IIII 1997

Modderen aan de voet van het Gooi

*De betekenis van het topografisch archief
van de middeleeuwse veenontginning Loosdrecht*

Chris de Bont

Inleiding

Dat de kern van het Gooi uit een aantal beste heuvels bestaat, zal eenieder die daar wel eens fietst, vanuit de kuitspieren bekend zijn. Deze zogenaamde stuwwallen hebben dezelfde ontstaansgeschiedenis als bijvoorbeeld de Utrechtse Heuvelrug en de Veluwe: ze zijn in de een na laatste ijstijd (het Salien) door de naar het zuiden opschuivende ijskap op hun plaats gebulldozerd. De combinatie van een afwisselend reliëf, bodems die redelijk vruchtbaar waren en water in de nabijheid, bleek in de vroege middeleeuwen een relatief kleine groep boeren een bestaan te kunnen garanderen¹. Naast naamkundige aanwijzingen uit enkele sporadische schriftelijke vermeldingen, komt dit beeld vooral vanuit de archeologische vondsten naar voren². Daarbij is het veelzeggend dat een deel van deze oude bewoningssporen is teruggevonden in – of beter gezegd onder – de heidevelden die de verschillende Gooise dorpen al vele eeuwen van elkaar scheiden³. Klaarblijkelijk zijn de oorspronkelijk gunstiger bewoningscondities daar in de late middeleeuwen veranderd. Hier zien we trouwens dat de – vaak als vanzelfsprekend gepresenteerde – tegenstelling ‘natuur versus cultuur’ zo hard nog niet is.

Tot in de late middeleeuwen waren de gronden rondom het Gooi niet bewoonbaar. In de loop van enkele duizenden jaren hadden zich in een groot deel van west-Nederland, tussen de kust en het Gooi/de Heuvelrug, moerassen en venen gevormd. Dit zogenaamde Hollandveen kon op sommige plaatsen meer dan tien meter dik zijn⁴. Hoewel zompig veen niet tot bewoning noodde en zeker een groot deel van het jaar moeilijk begaanbaar was, werd er in drogere perioden hout gesprokkeld, voor eigen gebruik op kleine schaal turf gestoken en werd er wat vee geweid. In de late middeleeuwen is dit veranderd. In relatief korte tijd

is het hele Westnederlandse veengebied ontgonnen⁵. Ook de Gooiers kregen burens, maar dat ging wel gedeeltelijk ten koste van de bewoonbaarheid van hun hogere gronden. Door de ontwatering van de venen aan de voet van het Gooi daalde de grondwaterspiegel in de stuwwallen te veel. De reden van vertrek van de boerderijen hoog op de heide is het verhaal van waterschaarste en verdroging⁶.

In dit artikel wil ik, aan de hand van enkele voorbeelden uit de ontginnings- en bewoningsgeschiedenis van Loosdrecht en omgeving, twee zaken aan de orde stellen. Eerst geef ik aan wat voor oude sporen in het hedendaagse landschap nog aanwezig zijn, sporen die hun oorsprong vinden in de middeleeuwse agrarische veenontginning en in de latere turfwinningperiode. Daartoe neem ik u mee naar het ruige landschap in de late middeleeuwen, een landschap dat de ontginners vele beperkingen oplegde, maar ook kansen bood, zoals dat tegenwoordig in managementtermen heet. Met wat voor landschap hadden de ontginners rekening te houden en hoe moesten zij hierin het meest optimale netwerk van afwateringssloten uitgraven en kaden aanleggen? Om dit beter te begrijpen verplaatsen we ons als het ware in de huid van die oude ontginners. Daarbij pretendeer ik niet een volledig beeld van de ontginning te geven. Daar is recentelijk het nodige over geschreven. Toch zal de discussie – gelukkig maar – voorlopig nog niet zijn uitgewoed⁷. Daarna komt een tweede belangrijke fase uit de Loosdrechtse landschapsgeschiedenis aan de orde: de landvernietigende turfwinning. Kunnen we – ook weer vanuit de historisch-landschappelijke benaderingswijze, dus met gebruikmaking van de kennis over de landschapsopbouw rond het jaar 1000 – begrijpen waarom het ene deel van het gebied wel is uitgeveend en een ander deel niet?

In het tweede deel van dit artikel stel ik de

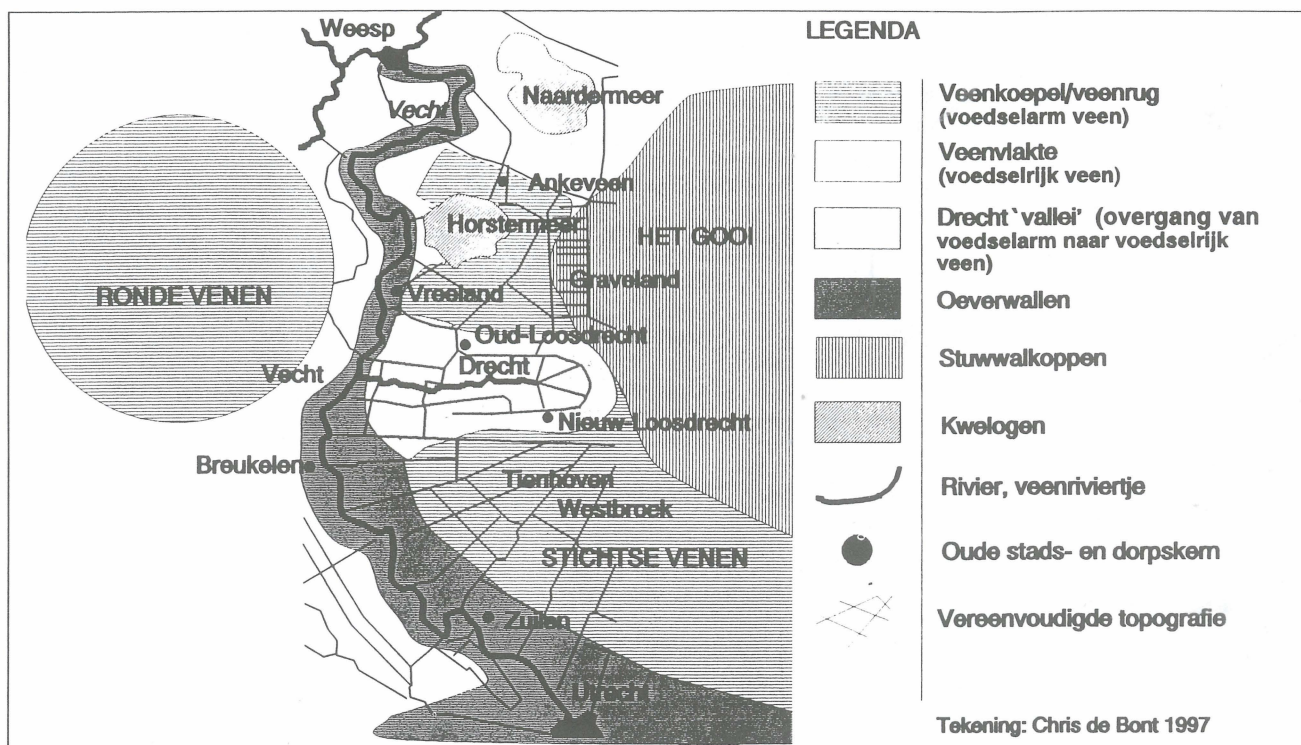

Fig. 1. Situatie rond Loosdrecht ca 1000 na Chr.

vraag wat we met deze informatie eigenlijk aanmoeten. Voor de zogenaamde toegepaste historische geografie staat vooral de vertaling van gegevens voor planologisch gebruik centraal. Planologie is: het maken van keuzes over hoe we de komende decennia onze woon- en werkomgeving willen gebruiken en inrichten. De planoloog moet daarbij vele belangen tegen elkaar afwegen. Ook de historisch-gegroeide omgeving, als drager van de regionale geschiedenis, speelt daarbij een rol. Wij moeten aangeven wat voor waarden daarbij in het geding zijn. Immers, alleen dan kan een evenwichtige afweging van belangen, op provinciaal en gemeentelijk niveau, plaatsvinden. Pas nadat de ontginning- en bewoningsgeschiedenis is geschetst is het mogelijk de oude sporen van eeuwenlange menselijke activiteit, voor zover nog in het huidige landschap aanwezig, van een waardeoordeel te voorzien.

Modderen in het laatmiddeleeuwse landschap

Rond 1000 na Chr. waren in de omgeving van Loosdrecht de oeverwallen langs de Vecht en de hogere gronden van het Gooi – zeker al

vanaf de Romeinse tijd – bewoond⁸. Langs de Vecht was de strook met bewoning in vergelijking met de Kromme en Oude Rijn overigens maar smalletjes. Meer naar het noorden waren de oeverwallen van de Vecht zelfs (gedeeltelijk) onder het veen verdwenen. De bewoonde gronden langs de Vecht lagen ingeklemd tussen twee grote onbewoonde moeras- en veengebieden, die naar samenstelling en reliëf onderling sterk verschilden⁹ (fig. 1).

Veen ontstaat in een nat zurig milieu, waarin de vegetatie na afsterving niet volledig vergaat. Vuistregel bij nog levend – dus onontgonnen – veen is dat voedselrijk (eutroof) veen altijd vlak blijft, terwijl voedselarm (oligotroof) veen tot enkele meters hoogte kan doorgroeien. De mate van voedselrijkdom werd bepaald door de herkomst en aanwezigheid van voedingsstoffen van het water waarmee de vegetatie werd gevoed.

Ten westen van de Vecht lag een min of meer cirkelvormige, tot een flauwe heuvel opgegroeide, veenkoepel: de latere Ronde Venen. Het veen was hier dus voedselarm, wat betekent dat het zo hoog was opgegroeid dat de vegetatie alleen nog door arm regenwater werd gevoed. Tussen deze veenkoepel en de Oude Rijn lag een praktisch vlak veengebied. Telkens als de Oude Rijn bij overstromingen

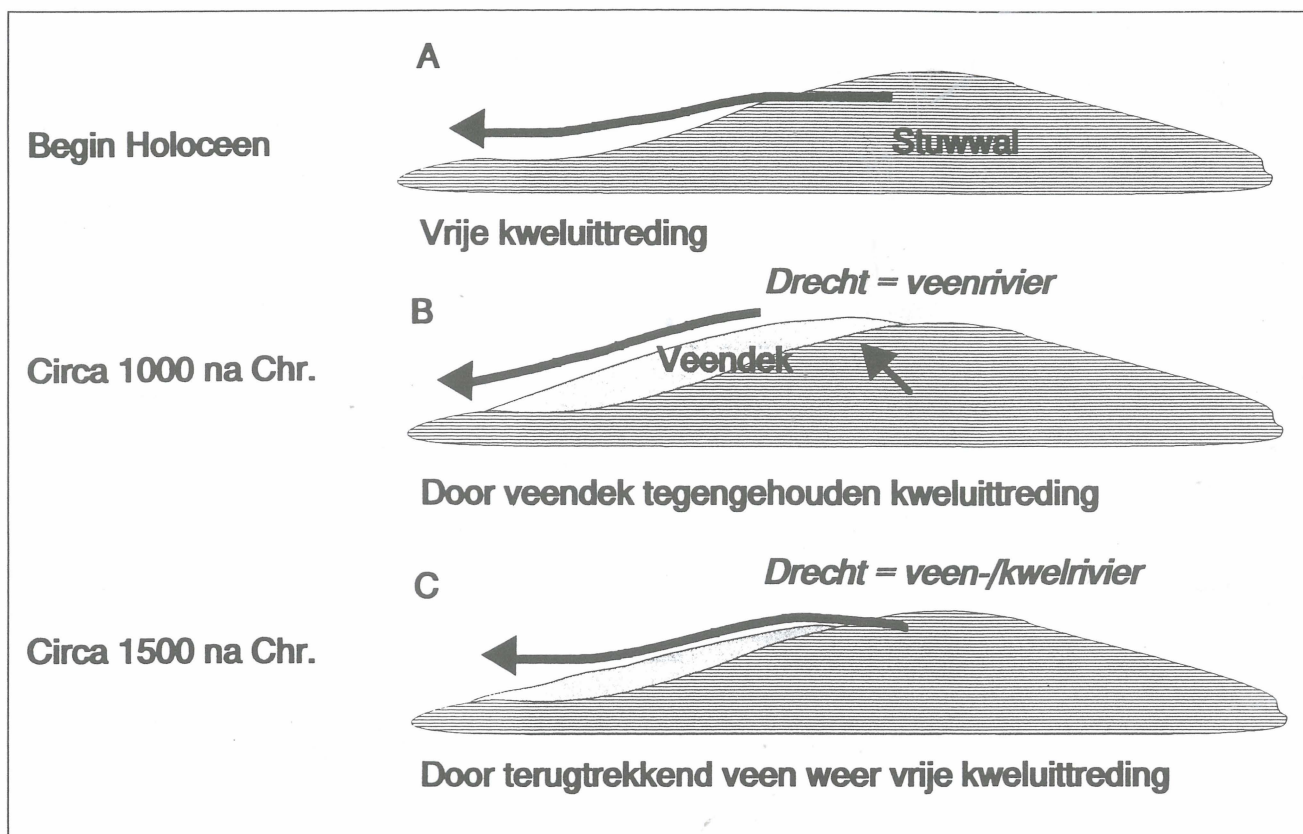

Fig. 2. De loop van het kwelwater vanuit de stuwwal in drie perioden.

buiten zijn oevers trad, werd er een kleilaagje over het veen afgezet. Dit daardoor voedselrijke (eutrofe) veen kon dus niet hoog opgroeien. De venen ten oosten van de Vecht waren lithotroof. Dat wil zeggen dat de wateraanvoer vanuit de grond kwam: het was kwelwater vanuit de hogere gronden van het Gooi en de Utrechtse Heuvelrug. In de Stichtse Venen, pal ten zuiden van Loosdrecht, kon dit veen alsnog uitgroeien tot een voedselarme veenrug. Het hoogste deel van dit veengebied liep als een kam parallel aan de Vecht, ongeveer ter hoogte van Tienhoven-Westbroek. De uittrekking van kwelwater was nu door een dik pakket veen afgedekt: de veenmosveenvegetatie op de kam werd slechts gevoed door regenwater. Bij de Horster- en Naardermeer ten noorden van Loosdrecht is het nooit tot veengroei kunnen komen. Daar was de uittrekking van kwel zo groot dat er geen vegetatie kon groeien. Het waren zogenaamde kwelogen: open meren in een venige omgeving.

Het historisch landschap van Loosdrecht zelf had een tweeslachtig karakter. Het bevatte zowel voedselarm – omhooggegroeid – veen, als ook voedselrijk – lager gelegen – veen. Langs de westelijke rand van het Gooi en de

Utrechtse Heuvelrug lag – zoals we al zagen – een brede strook oligotroof, dus relatief hoog opgegroeid veen. Dit veendek wigde uit tegen de hogere zandgronden. Oorspronkelijk zal de Drecht – of beter gezegd een voorloper daarvan – gestroomd hebben vanaf de uittrekkingszone van kwelwater vanuit de stuwwal (fig. 2 A). Tijdens de veengroei is in de loop van vele eeuwen de Drecht als het ware mee omhoog gegroeid¹⁰. Door dit in dikte toenemende veendek werd de uittrekking van kwel bemoeilijkt (fig. 2 B): de Drecht werd een pure veenrivier, immers: levend veen is praktisch volledig met water verzadigd – de grondwaterstand is bijna het gehele jaar gelijk aan maaiveld – waardoor bijna alle neerslag via het veenoppervlak direct in de Drecht terecht kwam en vervolgens via de Vecht werd afgevoerd. In deze situatie volgde de loop van de Drecht de helling van dit veendek, maar lag wat lager – in een voedselrijkere omgeving – dan het omringende veen (fig. 1). Niet vrij van overdrijving kunnen we spreken van de Drecht‘vallei’. Hoewel in historische tijd de Drecht dus een veenriviertje was, werd er later, als gevolg van maaiveld daling, ontstaan door een natuurlijke ontwatering, door de

laatmiddeleeuwse ontginning, of door een combinatie van beide, weer kwelwater door afgevoerd. Deze kwel is dan onder het, zich vanaf de hogere gronden terugtrekkende veen-dek vandaan gekomen, om er vervolgens overheen af te stromen. De Drecht werd van een oorspronkelijke veenstroom een veen-/kwelstroom (fig. 2 C). Hoe dit ook zij, door de aanwezigheid van de Drecht is de ontginning van Loosdrecht anders verlopen dan in de aanpalende gebieden.

Loosdrechts ontginning geschetst

Over de ontginning van Loosdrecht zijn ons niet al te veel oude bronnen overgeleverd. In deze – deels hypothetische – ontginningschets, combineer ik dan ook de ideeën over het historische landschap dat de ontginners aantreffen, naar hartelust, maar in zekere vrijheid¹¹, met de schaarse historische gegevens¹². Daarbij is voor de historisch geograaf het cultuurlandschap met zijn vele sporen van ontginning en bewoning zelf ook een belangrijke informatiebron. Ook het hierboven beschreven – gereconstrueerde – oorspronkelijke landschap ten tijde van de ontginning laat zich als bron voor de ontginningswijze gebruiken, want wie de aard van het oorspronkelijke veen kent, heeft de sleutel tot het begrijpen van de middeleeuwse ontginningswijze in handen¹³.

Bij een middeleeuwse agrarische veenontginning speelden altijd dezelfde factoren een rol¹⁴. Mensen maakten onderling afspraken over de manier waarop zij de ontginning van het veen gingen aanpakken. Sterker nog, dit was een noodzakelijke voorwaarde om tot ontginning over te gaan. De ontginners moesten door een uitgekiend ontwaterings- en afwateringssysteem te graven, het veen begaanbaar, bewerkbaar en bewoonbaar maken en het vervolgens ook zo zien te houden. Dit ging als volgt in z'n werk: eerst werd een zogenaamde ontginningsas bepaald van waaruit de ontginning kon gaan plaatsvinden. Dit kon zowel een waterloop, een weg of een ander min of meer rechtlopend element aan de rand van (of in) het veengebied zijn. Haaks op deze lijn werden op regelmatige afstand van elkaar sloten gegraven (regelmatige strokenverkaveling). Hierdoor kon het veen worden ontwa-

terd. Het resultaat was een ontginningsblok met regelmatige strokenverkaveling, begrensd door dijkes of kaden (zij- en achterkaden). Hierdoor kwam het afstromingswater van de nog maagdelijke, onontgonnen venen niet meer op de nieuwe landerijen binnen het ontginningsblok. Was een blok eenmaal ontgonnen dan kon een aanwezige achter-, of zijkade later als nieuwe secundaire ontginningsas fungeren.

Evenals in de zuidelijker gelegen Stichtse Venen¹⁵ het geval was, is niet lang na 1000 het Loosdrechtse veengebied vanaf de oeverwal van de Vecht volgens het genoemde ontginningsprincipe in gebruik genomen. De Loenerveense en Mijndense Polders zijn het eerst aan snee gekomen en voor agrarische gebruik geschikt gemaakt. Als argumenten voor deze west-oostgerichte ontginning kunnen worden genoemd het feit dat in de aangrenzende veenontginning *Dursker Vene*, dat vlak achter de oeverwal ligt, een zodanig lage tijns bij de zogenaamde cope-overdracht werd bedongen, dat het hier een vroege ontginning betreft. 'Cope' wijst op de overeenkomst die namens de landheer met de ontginners werd gesloten, waarin o.a. werd bepaald onder welke juridische condities met de ontginning kon worden aangevangen en hoe het nieuwe land in de bestaande territoriale verhoudingen kon worden ingebed¹⁶. Daarnaast wijst de naam Loosdrecht op naamgeving vanuit het Vechtgebied en op mogelijk oudste ontginningen en bewoning in het veen vlak achter de oeverwallen van de Vecht. *Drechten* waren oorspronkelijk plaatsen waar een veenriviertje moest worden gepasseerd middels een vonder of brug¹⁷. De naam van deze oversteek is vervolgens overgegaan op het over te steken water, of hangt er in ieder geval direct mee samen. De enige doorgaande route ten tijde van de ontginning liep over de oeverwal van de Vecht, of, als de naam niet uit de eerste maar de tweede ontginningsfase dateert, over de achterkade van de eerste veenontginningen vanuit de Vecht, de tegenwoordige Veendijk en Horndijk. De vonder zou dan tussen het Loenerveen en Mijnden-, of Muijeveldse Veld hebben gelopen.

Oorspronkelijk liep de Drecht nog in een brede bedding tussen de twee zijkaden van deze oudste ontginningsblokken achter de oe-

verwal – de noordelijke met de toepasselijke naam Bloklaan. De Nieuwe Kaart van Mynden en de Loosdrecht uit 1734, gemaakt door J. Spruytenburg¹⁸, toont dat tussen beide oude ontginningen een duidelijk jongere ontginning direct achter het Huis te Mynden, langs de Drecht aanwezig was: deze relatief jongere noord-zuid gerichte verkaveling, die gericht is op de Drecht, wijkt af van de verkavelingsstructuur in de omgeving. Deze verkaveling diende om dit oorspronkelijk te natte stuk voedselrijk – dus lager gelegen – veen alsnog te ontwateren.

Toen het veen direct achter de oeverwallen was ontgonnen, zag men zich spoedig genoodzaakt om de hoger gelegen venen open te gaan leggen. Dit hangt samen met het feit dat de oorspronkelijke agrarische bedrijfsvoering op jong ontgonnen veen gemengd was: veeteelt en akkerbouw¹⁹. Het voor de ontginning ontwaterde veen begon te oxyderen, of te veraarden. Hierbij kwam stikstof vrij, een goede meststof voor graanteelt. Door deze veraarding daalde het maaiveld echter, zodat de natuurlijke afwatering van het hele veengebied op de Vecht gaandeweg verslechterde: het gebied vernatte en akkerbouw werd steeds moeilijker. Uiteindelijk verdween dat geheel. In de Enquete van 1494 verwoordden de pastoor, de schout en andere 'gedeputeerden van Loosdrecht' het als volgt²⁰: We houden ons bezig met

...turff te delven, oock metten coeyen (.. en) met een weynich lanteling....

Deze lanteling zou dus spoedig geheel verdwijnen; op de turfwinning kom ik nog terug.

Deze jongere ontginning heeft zich in enkele fasen voltrokken. Aan weerszijden van de Drecht liep de ontginning op tegen de oligotrofe veenrug van respectievelijk Kortenhoeft en de Stichtse Venen. De situatie in het noorden blijft wat onduidelijk. Delen van de 'Kortenhoeftse' venen waren zeker voedselarm, dus hoger opgegroeid. Onzekerheid bestaat over de werkelijke vorm van dit reliëfrijke landschap²¹. Zowel het noordelijke Oud-Loosdrecht, als de (nu praktisch verdwenen) Oude Dijk tussen de Drecht en Nieuw-Loosdrecht, vormden hier de oudste ontginningsassen. Vanwege een vernattend milieu heeft de bewoning aan de Oude Dijk zich verplaatst naar de oorspronkelijke achterkade van deze oude

veenontginning: de Nieuwe Dijk. In het oosten lag de jongste veenontginning, die uitwigde tegen de hogere gronden van het Gooi. Deze karakteristieke waaivormige afronding van de ontginning (Nieuw Loosdrecht) is in de 15e eeuw nog in volle gang. Nog in het begin van de 16e eeuw is er strijd over de rechtspositie van de nieuw tot stand gekomen Loosdrechtse ontginningen in het Goois territorium²². Evenals in het nabijgelegen Westbroek, waar sprake was van een laatste ontginningsfase met opschuivende bewoningsassen²³, dateren de oudste delen van de toren van Nieuw-Loosdrecht uit de 15e eeuw. Hiermee is de afronding van de Loosdrechtse agrarische veenontginningsactiviteit gemarkeerd.

Turf gewonnen, land verloren

Al op het eind van de 15e eeuw bleek er in Loosdrecht sprake te zijn van turfwinning, zoals ook al in 1494 was gemeld. Vanaf de 16e eeuw komen de begrippen turftrekken en slagturven in de bronnen voor²⁴. In enkele eeuwen is het westelijk deel van het Loosdrechtse agrarische cultuurland in de kachel verdwenen. Wat maakte sommige gronden wel geschikt voor turfwinning en andere juist niet? Met het beantwoorden van deze vraag geef ik als het ware achteraf een onderbouwing van de eerder aangenomen middeleeuwse landschapskarakteristieken. In het kort komt het er op neer dat voedselrijk (eutroof) veen niet voor turfwinning geschikt was: het kleine aandeel brandbare stof maakte dat de zich warmende mens bij gebruik om zou komen in een allesverstikkende rookvorming, zonder dat er ooit veel warmte vrij kon komen. Uit voedselarm (oligotroof) veen werd de beste turf gestoken, of gebaggerd. De dikke pakketten oligotroof veen, die tot veenkoepele of -ruggen waren 'op'gegroeid, zijn in deze omgeving praktisch geheel met baggerbeugels weggebaggerd. Wat eens hoog lag, veranderde in relatief korte tijd in grote waterplassen, zoals op figuur 3 is aangegeven.

Over de turfwinning zelf kan ik kort zijn. De turf werd met behulp van baggerbeugels tot op de pleistocene zandondergrond weggehaald. Eerst ontstonden de karakteristieke petgaten en legakkers: de turf werd uit de pet-

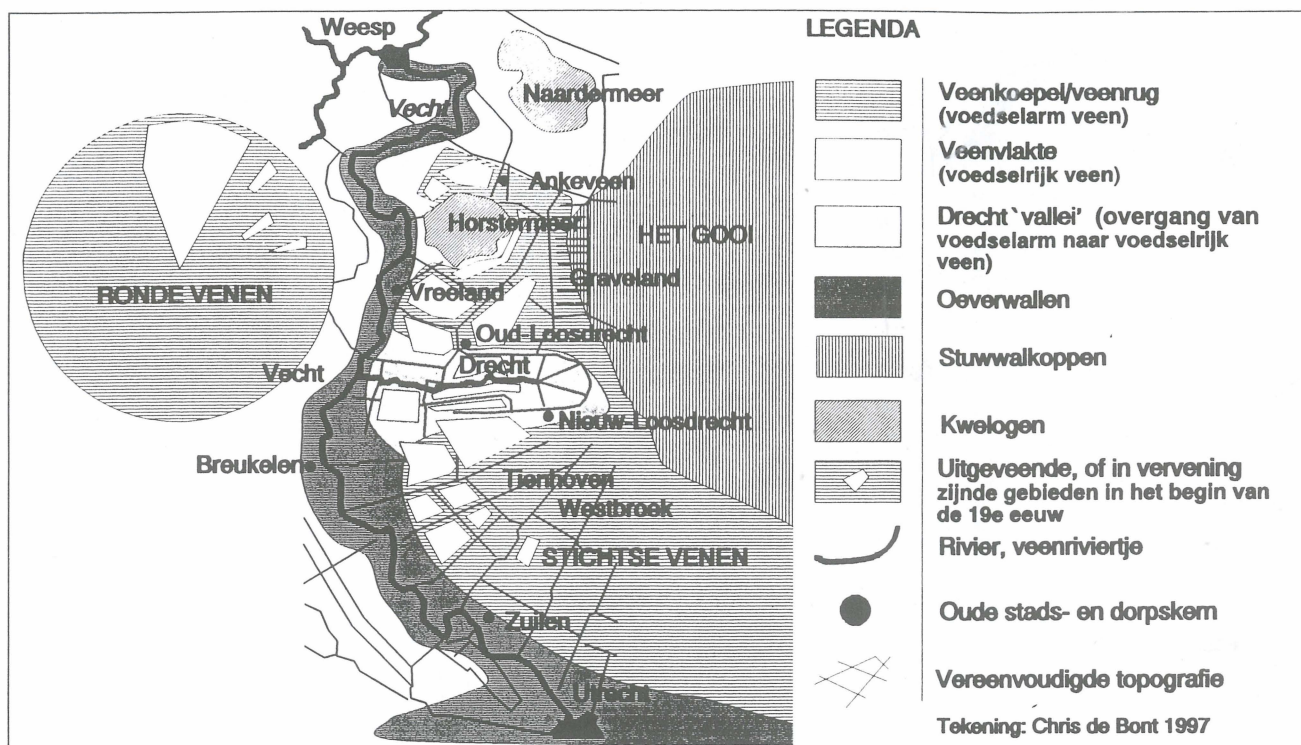

Fig. 3. Situatie rond Loosdrecht na de turfwinning.

gaten gehaald en op de legakkers te drogen gelegd. De vraag naar steeds nieuwe brandstof leidde er uiteindelijk toe, dat ook deze landschappelijke ribben grotendeels werden verthurfd: de Loosdrechtse plassen bleven over.

Het topografisch archief: het derde wiel aan de cultuurhistorische wagen

Het verhaal van de agrarische veenontginnings- en hun ontginners ligt voor een groot deel verborgen in de geschiedenis: er zijn erg weinig schriftelijke gegevens van overgeleverd. Toch is dit verhaal ook te lezen in de sporen die de mens – al ontginnend – in het landschap heeft achtergelaten. Wij noemen de sporen die nu nog in onze leefomgeving aanwezig zijn: relictten. Deze vormen samen het zogenaamde 'topografisch archief'. Historisch-geografen vinden eigenlijk de ontginnings- en bewoningsgeschiedenis van een streek, of van een heel land, de basis van alle geschiedenis. Immers, zonder ontgonnen grond geen boeren, geen burgers, laat staan koningen, keizers en admiralen en hier in het Sticht: bisschoppen.

Naast het topografisch archief kennen we het 'bodemarchief' van de archeologen en de

'historische bebouwde omgeving' van de monumentenzorgers. Zoals ik het hier heb verwoord lijkt het alsof archeologie, historische geografie en historische bouwkunde drie hoofdrolspelers op één toneel zijn. De werkelijkheid is anders: de eerste en de laatste kennen een wettelijke bescherming en spelen dus een hoofdrol. Archeologica en oude bebouwing vallen onder de Monumentenwet van 1988; het topografisch archief komt daarin niet voor: het is het derde wiel aan de wagen.

Het topografische archief van Loosdrecht

We hebben de ontwikkeling van het Loosdrechtse cultuurland in sneltreinvaart aan ons voorbij laten gaan, zonder ons al te veel in de details te hebben verdiept. We zagen dat menselijke activiteiten sporen hebben nagelaten in het huidige Loosdrechtse cultuurlandschap: het topografisch archief. Als we de sporen en hun ontstaanswijze systematisch in beschouwing nemen kunnen we er met gebruikmaking van de begrippen 'gaafheid' en 'historisch-geografische informatiewaarde' direct een waardeoordeel aan hechten. We vragen ons namelijk af in welke mate er sporen van ontginning (verkavelingsstructuur, kaden) en

bewoning (dorpsstructuur), van de oude droge en natte infrastructuur (wegen en waterlopen) en van de historische openheid tot op de dag van vandaag herkenbaar (gaaf) zijn gebleven. Met andere woorden, zijn er in het huidige landschap nog genoeg aanknopingspunten om de geschiedenis van het gebied te kunnen vertellen; heeft het Loosdrechtse nog historisch-geografische informatiewaarde?

Wàt er aan ingericht Loosdrechts land nog aanwezig is kan als redelijk gaaf worden aangemerkt. De overgebleven verkaveling weerspiegelt qua structuur (regelmatige stroken) en richting (die bijzondere waaivorm) nog grotendeels de middeleeuwse ontginningswijze die zich gedurende vele eeuwen goed heeft kunnen handhaven. Hoewel het nu nog aanwezige wegen- en dijkenpatroon ten opzichte van de middeleeuwse uitgangssituatie niet veel is gewijzigd, is een deel hiervan door het slagturven verloren gegaan. De oorspronkelijke bebouwing, die deel uitmaakte van de oude ontginning, is deels verdwenen en deels verplaatst. Door oxydatie als gevolg van ontwatering van het veen heeft zich al vrij snel na de ontginning in het oostelijke deel van de gemeente een omslag in het natuurlijk substraat voorgedaan: het natte, tegen de hogere gronden uitwiggende veen heeft zich gedeeltelijk teruggetrokken: het onderliggende reliëf is als het ware door het verdwijnend veen aan het oppervlak komen te liggen. De oorspronkelijke openheid van het ontgonnen veengebied is hierdoor verloren gegaan. Nog op de 19e-eeuwse topografische kaart²⁵ is te zien dat de drooggevalle sloten voor een deel zijn opgegaan in het akkerland. In sloten die geen water meer voerden, kreeg spontane houtopslag een kans. Deze houtige randen gingen ook als veekering functioneren. Was de grote nieuwbouwwijk van Loosdrecht nog niet aangelegd, dan hadden we kunnen concluderen dat hier, ondanks het droogvallen van de sloten en het teloor gaan van de historisch gegroeide openheid van het landschap, het topografisch archief toch nog verrassend veel informatie bevatte. Maar – panta rhei – de nieuwbouw heeft weinig van de onderliggende historische landschapsstructuur heeltelaten, laat staan van de historische openheid. Het zijn in het centrale veenweidegebied, naast de oude verkavelingsstructuur, de oude

lintvormige bebouwing en de mate van openheid, vooral de natte verveningsactiviteiten die sporen in het Loosdrechtse landschap hebben getrokken. In een studie in opdracht van de provincie Utrecht kon ik in 1991 concluderen²⁶, dat – globaal gezien – de regio Loosdrecht een hoge historisch-geografische informatiewaarde bezit. Er liggen nog heel wat sporen in het landschap, die de belangrijkste ontwikkelingen uit de Loosdrechtse landschapsgeschiedenis weerspiegelen. Zelfs de Loosdrechtse plassen, want die vormen voor de historisch geograaf de echo van het slagturven.

Voer voor planologen

De provincie Utrecht heeft naar aanleiding van het verschijnen van en als logisch vervolg op de 'Beleidsnota Monumenten en Archeologie'²⁷ laten onderzoeken of het mogelijk is een gedetailleerde cultuurhistorische waardenkaart samen te stellen, waarin archeologie, historische geografie en historische bouwkunde elk hun eigen waarden kunnen tonen, maar waarop ook geïntegreerde cultuurhistorische ensembles zijn aangegeven. Want zeg nou zelf, een oud veenarbeiderswoninkje aan de rand van een petgaten en legakkerlandschap is toch veel interessanter, dan als Fremdkörper midden in een post-moderne woonwijk. Zo'n kaart kan een goed handvat bieden bij het maken van gemeentelijke bestemmingsplannen en het toetsen daarvan door de provincie. Als eenmaal het Verdrag van Malta is geratificeerd – waarbij de verstoorder van het bodemarchief wordt geacht te betalen voor onderzoek, of veiligstelling – zal zo'n kaart alleen nog maar aan belang winnen. Dat ik daarbij de historische geografie een volwaardige plaats naast de archeologie en de historische bouwkunde wil zien innemen, zal duidelijk zijn. In een snel veranderend land als Nederland is het topografisch archief nu nog te vaak het kind van de rekening. Want weet, verloren cultuurland komt nooit weerom.

Literatuur

- D.E.H. de Boer, *Graaf en grafiek; sociaal en economische ontwikkelingen in het middeleeuwse 'Noordholland' tussen ± 1345 en ± 1415* (Leiden 1978).
- Blok, D.P., Nogmaals het bestanddeel *Drecht*. In: *Mededelingen Naamkunde* (1959) 12-16.
- Chr. de Bont, *Het historisch-geografische gezicht van het Nedersticht; een cultuurhistorische landschapsverkenning van de provincie Utrecht*. DLO-Staring Centrum, rapport 133 (Wageningen 1991).
- Chr. de Bont, Reclamation patterns of peat areas in the Netherlands as a mirror of the mediaeval mind. In: *L'Avenir des paysages ruraux européens entre gestion des héritages et dynamique du changement* (Lyon 1994) 61-68.
- G.J. Borger, Draining-digging-dredging; the creation of a new landscape in the peat areas of the low countries. In: *J.T.A. Verhoeven (ed.) Fens and Bogs in the Netherlands: Vegetation, History, Nutrient Dynamics and Conservation* (Dordrecht/Boston/London 1992) 131-171.
- A.L.P. Buitelaar, *De Stichtse ministerialiteit en de ontginningen in de Utrechtse Vechtstreek* (Hilversum 1993).
- Cultuurnota, *Cultuurnota 1995-1998 van provincie Utrecht, deel III 'Beleidsnota Monumenten en Archeologie* (Utrecht 1994).
- J. Daams Jzn, De ontwikkeling van het landschap in het Loosdrechtse gebied. *Tussen Vecht en Eem* (1988) 52-65.
- G.H.P. Dirx en J.A.J. Vervloet, 'Oude Leede'; een historisch-geografische beschrijving, inventarisatie en waardering van het cultuurlandschap. DLO-Staring Centrum, rapport 2 (Wageningen 1989).
- M. Donkersloot-de Vrij, 1985. *De Vechtstreek; oude kaarten en de geschiedenis van het landschap* (Weesp 1988).
- A. van Duinen, *De archeologie van de Loenderveense Plas; een rapport over ontgroning van de waterleidingplassen van de Gemeentewaterleidingen Amsterdam* (Amsterdam 1994).
- Enquete ende Informatie 1494, bezorgd door R. Fruin (Leiden 1876).
- M.K.E. Gottschalk, De ontginning der Stichtse venen ten oosten van de Vecht. *Tijdschrift KNAG* (1956a) 207-222.
- M.K.E. Gottschalk, De waterbeheersing in het Stichtse veengebied ten oosten van de Vecht tijdens de ontginningsperiode. *Tijdschrift KNAG* (1956b) 311-317.
- K. van de Graaf, R. Datema en K. Anderson, *Landschapsplan en archeologie in de Provincie Utrecht*. RAAP-rapport 43 (Amsterdam 1990).
- J. Kwantes, Opmerkelijkheden over ontstaan en begrenzing van Kortenhoef. *Tussen Vecht en Eem* (1995) 20-26.
- H. van der Linden, *De Cope; bijdrage tot de rechtsgeschiedenis van de openlegging der Hollands-Utrechtse laagolakte* (z.p. 1956).
- H. van der Linden, History of the reclamation of the western fenlands and of the organization to keep them drained. In: *H. de Bakker & M.W. van den Berg. Proceedings of the symposium on peat lands below sea level*. ILRI-publication 30 (Wageningen 1982) 42-73.
- R. Loenen, Grensgeschillen te Loosdrecht. *Tussen Vecht en Eem* (1989) 3-14.
- J. van Loon, Naschrift: de namen *Berendrecht* en *Ossendrecht*. In: *Mededelingen Naamkunde* (1996) 78-83.
- H.H.M. Meyer, Het Tweede Blok. Bijdrage tot de historische geografie van een Goois grensgebied. *Tijdschrift Holland* (1981) 46-57.
- H.H.M. Meyer, Amsterdamse ontginningen in het westen van Gooiland. Een bijdrage tot de historische geografie van een Goois grensgebied. *Tussen Vecht en Eem* (1984) 60-78.
- R. van de Noort, *De Utrechtse Heuvelrug en Het Gooi in de Vroege Middeleeuwen; een archeologisch perspectief*. Doctoraalscriptie Instituut voor Pre- en Protohistorie van de Universiteit van Amsterdam (Amsterdam 1988).
- W. van Osta, Drecht en drechtnamen. In: *Mededelingen Naamkunde* (1996) 51-77.
- L.J. Pons, De veengronden. In: *De bodem van Nederland; toelichting bij de Bodemkaart van Nederland, schaal 1:200 000*. Stichting voor Bodemkartering (Wageningen 1965).
- L.J. Pons, Holocene peat formation in the lower parts of the Netherlands. In: *J.T.A. Verhoeven (ed.) Fens and Bogs in the Netherlands: Vegetation, History, Nutrient Dynamics and Conservation* (Dordrecht/Boston/London 1992) 7-129.
- S. Pos, Loosdrechtse bodemvondsten en het ontstaan van Loosdrecht. *Tussen Vecht en Eem* (1988) 67-68.
- G. van de Ven, (red.), *Leefbaar laagland, geschiedenis van de waterbeheersing en landaanwinning in Nederland* (Utrecht 1993).
- J.A.J. Vervloet, en J.R. Mulder, *Cultuurhistorisch onderzoek landinrichting Amstelland*. Rapport nr. 1681. Stichting voor Bodemkartering (Wageningen 1983).
- R. van Zweden, E. Jansma en K.J. Steehouwer, *Archeologische inventarisatie van de Vechtstreek*. Intern rapport Instituut voor Pre- en Protohistorie van de Universiteit van Amsterdam (Amsterdam 1985).
- F.D. Zeiler, *Onder de hei; archeologische en historisch-geografische landschapselementen in het Gooi* (Utrecht 1994).

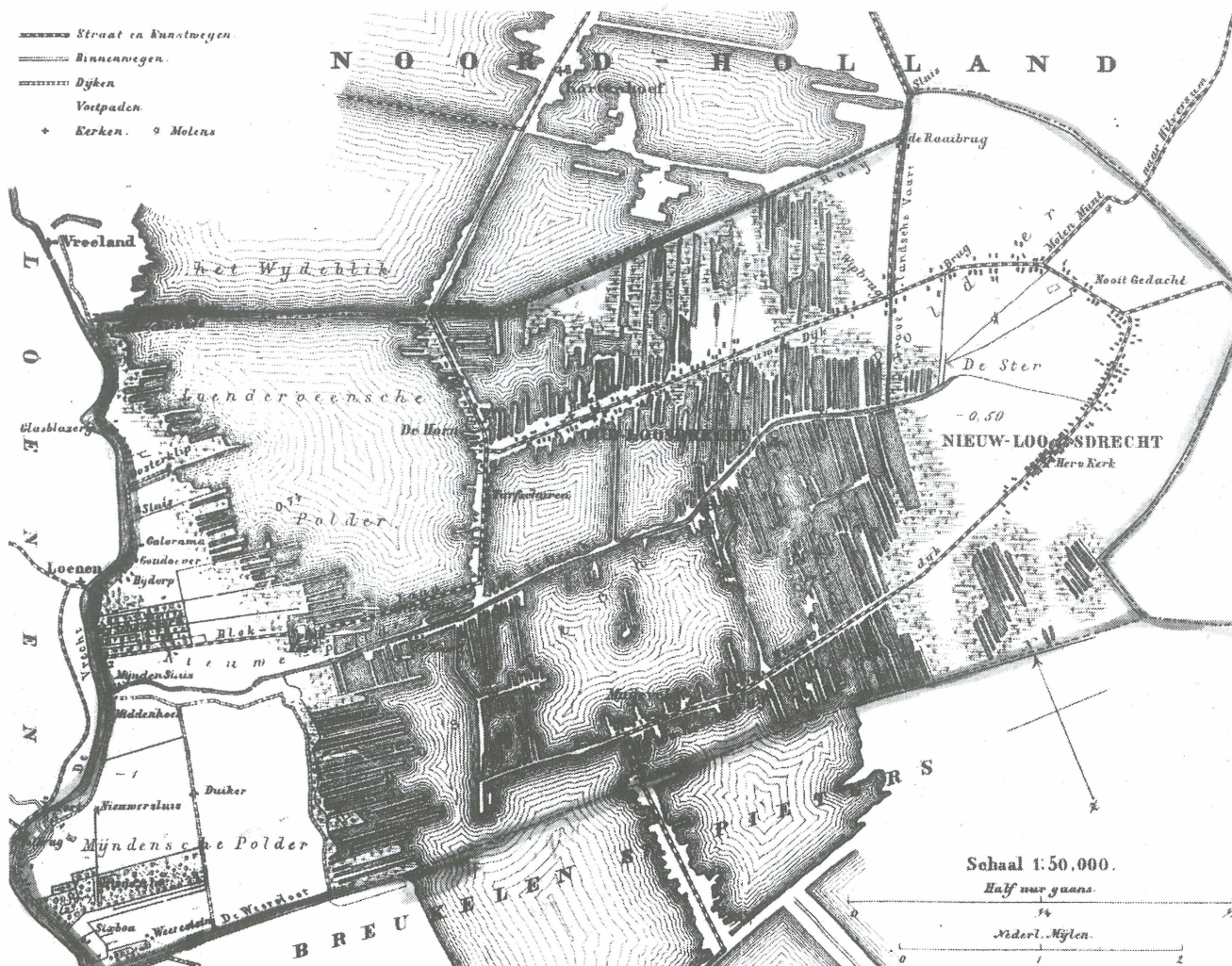
Noten

1. Van de Noort (1988) geeft voor deze periode een maximale bewoningsomvang van zo'n 500 personen voor het Gooi en de Utrechtse Heuvelrug samen.
2. De Graaf et al. 1990.
3. Zeiler 1994.
4. Pons 1965, 1992.
5. Van der Linden 1956 en 1982; Gottschalk 1956. De meest recente samenvatting met literatuurverwijzingen: Borger 1992 en Van de Ven 1993.
6. De putten die men op de hei moest slaan om de dalende grondwaterspiegel aan te kunnen tappen zijn steeds dieper uitgegraven, totdat het technisch niet verder ging (Zeiler 1994).
7. Zie bijvoorbeeld: Buitelaar 1993 en voor toch weer lokale verfijningen in het daarin geschetste beeld: Kwantes 1995.
8. Van Zweden et al. 1985; De Graaf et al. 1990; Van Duinen 1994; Zeiler 1994.
9. Deze landschapsreconstructie en de beschrijving daarvan is gebaseerd op De Bont 1991 voor het Utrechtse deel en op een bewerking van Vervloet en Mulder 1983. De topografie op dit kaartje is alleen ter oriëntatie opgenomen, want daarvan was rond 1000 natuurlijk nog geen sprake!
10. Voor een vergelijkbaar verschijnsel bij het riviertje de Leede bij Delft: Dirx en Vervloet 1989.
11. Bij de toegepaste historische geografie is er altijd het spanningsveld welke verhouding er idealiter moet zijn tussen wetenschappelijke informatie en toepassingsmogelijkheden van deze kennis. De meningen kunnen hierover verschillen.

12. Zie noot 7 en Pos 1988.
13. De Bont 1994.
14. De Bont 1991, p. 50 e.v.
15. Gottschalk 1956, p. 207-222.
16. Van der Linden 1956, p. 302-305. De opmerkingen van Van der Linden over de ontginningen van het venen oostelijk van de Vecht moeten overigens met enige terughoudendheid worden bekeken, omdat hij bij zijn veronderstellingen over het verloop van de ontginning van de Stichtse Venen de geografische landschapsdynamiek niet in zijn redenering betreft.
17. Het blijkt dat de oude drecht- en voornamen niet naast elkaar voorkomen. De drechtnamen hangen samen met een (voormalig) veengebied; de voornamen komen meestal voor in dié omgeving waar het natuurlijk substraat het doorwaden van een waterloop ook toestaat (Blok 1959 en mondelinge mededeling). In een zeer recente publicatie wordt het verband tussen 'drecht' met het Latijnse 'trajectum' in de betekenis van rivierovergang in twijfel getrokken. Drecht zou duiden op een '...water(loop) waar vaartuigen van op de oever door het water werden voortgesleept. (...) Derge-

lijke namen konden overgaan op een nabijgelegen nederzetting, terwijl nederzettingen ook genoemd konden worden naar een nabijgelegen drecht.' (Van Osta 1996). Met Van Loon (1996) ben ik van mening dat met het artikel van Van Osta de discussie nog geenszins is gesloten.

18. Donkersloot-de Vrij 1985, p. 93-95, afbeelding van deze kaart op p. 94.
19. In de veenontginningsgebieden werden oorspronkelijk aanzienlijke graanpachten geheven (De Boer 1978).
20. Enquete 1494, p. 109 e.v.
21. Hier speelt de nog lang niet uitgewoede discussie over het evenwicht tussen lithotroof veen, kwel, ontginning en oxydatie, verandering van het uittredingspunt van kwel en zelfs mogelijke aanzuigende werking vanuit de Zuiderzee via de Vecht vanuit het noorden.
22. Meyer 1981 en 1984; Loenen 1989.
23. Gottschalk 1956a; De Bont 1994.
24. Daams 1988, p. 58.
25. Grote historische Atlas 1850, 46-47.
26. De Bont 1991.
27. Cultuurnota deel III.

Kaart J. Kuyper, Gemeente Loosdrecht, 1865.